

ПАРТИЗАН — ИЛЕГАЛАЦ КАО ЛИЧНОСТ

Историјски институт СР Црне Горе добро је урадио што је организовао састанак на коме ће се осветљавати онај период НОР-а у Црној Гори у коме су четници, уз помоћ Италијана-окупатора, запосели све оне слободне територије које су по више месеци пре тога држали партизани — са њих вршили мобилизацију бораца за НОБ и на њима организовали нову, народну власт.

На тим, раније слободним партизанским територијама, као уосталом и у свим другим крајевима Црне Горе, четници су завели тешки терор над свима онима који су се борили против окупатора и њих, четника-издајника и сарадника окупатора. Овај терор сарадника и слугу окупатора у највећој и најоштријој мери искусили су они борци-партизани које су организација НОБ-а и Партија упутиле на специјални задатак — да живе и раде илегално, на овим сад од четника окупираним територијама.

Због посебних услова под којима је деловала ова и л е г а л а, и свих последица које су из тих околности произашле, чини се да је било довољно разлога да се на дневни ред овога састанка стави само о в о време — јун 1942. — април 1943. године, а не и онај временски период од V непријатељске офанзиве до капитулације Италије, јер то је, ипак, друга и увелико различита ситуација.

Осветљавајући овај период и л е г а л е у Црној Гори не може се заобићи ни рад и улога ПК КПЈ за Црну Гору и Боку у тим условима, као ни оцене које су раније дате о том раду, па ни подвргавање озбиљној анализи и поновном оцењивању тих оцена.

Судећи по досадашњим излагањима појединих учесника овога скупа, као и по ономе што је програмом најављено — о свему томе биће доста речено. Међутим, ја у своме прилогу нећу говорити о хронологији појединих догађаја из тога времена, нити откривати неке нове, до сада непознате детаље. Покушаћу да, извесним, посебним повезивањем онога што је већ углавном познато, скрећем пажњу овога скупа на ж и в о г ч о в е к а, црногорског партизана-илегалца у том времену, и у тим конкретним условима: на

личност тога борца-илегалца, на услове под којима је радио, на његов карактер, доследност и упорност у борби.

Јер — ако памћење историје и неговање традиција наше народнослободилачке борбе има ма каквог смисла и оправдања, а ми непрестано тврдимо да има, онда тај смисао ни је само у чувању успомена на велике дане, и на храбре људе, него још више, и пре свега, у томе: хоће ли, и ако хоће — како ће та традиција послужити онима који долазе, новим генерацијама. Питање се поставља: ХОЋЕ ЛИ ИМ СВЕ ТО ШТО ИМ ОСТАВЉАМО КАО ТРАДИЦИЈУ НОР-а И РЕВОЛУЦИЈЕ — МОЋИ ПОСЛУЖИТИ ДА НА ЊОЈ, БАР ДЕЛИМИЧНО, А Н Т И Ц И П И Р А Ј У СВОЈЕ ПОДВИГЕ И СВОЈ ХЕРОИЗАМ У НОВИМ УСЛОВИМА ЖИВЉЕЊА И РАДА.

И ми смо дужници у узмасима и подвизима минулих генерација.

Период који је овај скуп узео као предмет свога интересовања, иако временски релативно кратак, толико је препун збивања, активности, сваковрсне борбе и подвига и патњи, као и личних жртава и једне посебне упорности, да несумњиво спада — бар за оне који су га доживели и преживели на овом тлу — у најнезаборавнији и најтежи период нашег НОР-а и револуције. Ти толико згуснути проблеми и разни аспекти тих проблема нису, до сада, довољно и с посебном пажњом третирани у радовима о нашем НОР-у и револуцији. Међутим, они су присутни, и били су од битне важности у животу и активностима тога човека-борца, у конкретном случају ПАРТИЗАНА-ИЛЕГАЛЦА, да заслужују и посебну пажњу и обраду.

Кад ово наглашавам, ја првенствено мислим на личност партизана-илегалца, на његову дефинитивну опредељеност за ту борбу до краја, имплиците и личну жртву.

Ето, у тим моментима, у односу на партизана-илегалца у Црној Гори, на њега као борца и личност — ја желим да скренем посебну пажњу. Да упозорим на те борце и њихово држање у тешким, и у најтежим часовима, као и на неке детаље из њихове борбе који неизбежно намећу размишљања о њима, о њиховим подвизима и карактерима.

И то, ово нарочито истичем, више у намери да скренем пажњу на овај начин прилажења, да упозорим на личност, на живог човека-борца, и то на човека-борца једнога врло одређенога рата и револуције — и на човека-борца једнога сасвим одређенога поднебља и амбијента. Све ово, наравно, без имало претензије да дам неко заокружено саопштење, или да исцрпим најављену тему.

Ако бисмо такву одређену личност, партизана-илегалца у Црној Гори, и у означеном времену и околностима, желели и да у потпуности схватимо и оценимо — очигледно је да га не можемо узети само и једино у овој и овако датој ситуацији. Потребно је

уочити, схватити и објаснити његово хватање у ово коло, његов приступ НОП-у — његово опредељење. При овако одређеном задатку поставља се, као прво и основно питање: **МОТИВАЦИЈА ЗА ОВАКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ.**

Не сматрам да је сврсисходно, и за целу ширину проблема довољно, задржати се само на комунистима, а поготово не само на члановима Партије, па њиховим опредељењем и утицајем објашњавати опредељење свих осталих. Било би то сужавање и — само делимично објашњење целог комплекса.

Мотиви су многобројнији и платформа за та опредељења знатно шири. Но, моје саопштење, због свога ограниченог задатка, не може ићи толико у ширину да узме у обзир и слободарску традицију црногорског човека, иако је и она, свакако, за један шири рад и потпуније разматрање, елемент који се неће моћи заобићи.

Ја сам се, међутим, задржао на неколико непосреднијих момента који несумњиво стоје у темељима ових опредељења као елементи мотивације.

У такве спадају:

— уверење у праведност и оправданост борбе за слободу уопште, и ове борбе посебно;

— дубоко разочарање и револт против режима и властодржаца старе Југославије који су, због несхватљиво брзе капитулације и пропасти државе, оцењени и схваћени као људи који су „издали и продали земљу“;

— непоколебљива вера у коначну победу прогресивних снага над оним мраком који је најављивала фашистичка концепција схватања света и живота и завојевачки режими који су је већ спроводили (Овде нису била непозната завојевања Етиопије, као ни злочини фашизма у Шпанији.);

— политизација широких маса овога подручја је посебни и важан чинилац;

— једно, готово би се могло рећи, априорно поверење у Партију, и то од стране доста широких слојева која им је, и поред доста скромних конкретних факата која су о њој знали, уливала то поверење;

— најзад, на тој страни је махом била омладина, и она, та омладина је у великој мери изравнавана — идентификована — са будућношћу и прогресом, са свим оним што је напредно и слободарско („На млађима свет остаје“).

Према томе, мотиви за опредељеност у поступању НОП-у и борби били су: уверење у праведност те борбе; револт против по-

робљивача и њихових сарадника и помагача; вера у победу ове праведне и напредне ствари и, најзад, нада да ту у тој тешкој ситуацији постоји једна снага, једна организација која ту борбу може да поведе — и којој се може веровати. А ту борбу, било је уочљиво, прихвата омладина, онај слој народа који је, сам собом, његова будућност. А кроз такву призму посматрана будућност заслуживала је да се за њу упорно и несегично бори и жртвује.

Из ових и оваквих схватања, као логична последица, произлазила је добровољност учешћа у тој борби и свесног потчињавања дисциплини и циљевима Покрета (што је у конкретном случају значило: Партије), као и приправност на потпуну оданост тој борби до залагања живота.

Тешко би било и замислити да је неко од првих учесника и оних који су се опредељивали за ту и такву борбу и помишљао, а поготову да се и озбиљно надао, да ће се и борити, и победити, и опет преживети тај рат и ту борбу.

Само оваквом поставком и из ње произашлим опредељењима и понашањем — могу се објашњавати сви они напори, жртве и успеси партизана. Човек спреман на борбу до крајњих граница физичке и умне снаге — може да уради и постигне готово невероватно много.

Тако је, да се вратимо нашем конкретном задатку, све те напоре и жртве, на један изузетно видљив и еклатантан начин, вршио и подносио партизан-илегалац у Црној Гори у оном периоду о коме овде говоримо.

Био је то један изузетан стицај околности које су захтевале огромне физичке и психичке напоре и трпљење — што је притискивало, искушавало, мучило и ломило ове људе, па многе и уништило, а на оним који су све то ипак преживели оставило неизбрисиве трагове.

Не располажемо подацима којим бих ово поткрепио низом примера из целе Црне Горе, па ћу ради илустрације ових физичких и психичких напора и борбе навести само неколико случајева, било из личног искуства било из искуства оних другова са којима сам био у ближним контактима и непосреднијој вези, или са којима сам после рата измењивао информације о раду у илегалству или читао оно што су неки од њих о томе написали. И то је све са оних подручја северне Црне Горе, која су током рата више пута била партизанске слободне територије, и према којима су, баш ради тога, окупатори и њихови сарадници спроводили и посебно оштар и осветнички поступак.

У временском периоду о коме је овде реч и ја сам био један од партизана-илегалаца у Црној Гори.

Једна десетина бораца коју сам, по директиви начелника Врховног штаба, саставио да се са мном врати у непријатељску

позадину на илегалан рад — раздвојила се од 3 батаљона Пете црногорске ударне бригаде на Вучеву, 23. јуна 1942. године.

Кад смо се раздвојили од партизанског батаљона имали смо као резервну храну по 1—2 килограма куваног овчег меса и четири чугурице воде узете из једне локве на Вучеву која се налазила на самом улазу у кањон. А нас је било десет. Кроз три наредна дана два пута смо се спустили низа стрмине и точила кањона до близу р. Пиве и вратили натраг. А преко брегова паралелно с Пивом прешли смо за то време раздајину од 8—10 километара узводно. Дубина оног дела кањона од Доњег Крушева па до Чокова врела је око хиљаду метара. Идући преко ових стрмина кањона кретали смо се према постављеном циљу — Чокову врелу, без ма какве стазе, или избора блажега терена с простог разлога што ни једно од тога двога није ни постојало.

Оно мало хране што смо имали појели смо, а воду из чугурица, делећи је кашикама, попили за први дан и по. Тако је испало да смо били готово у сталном покрету, по најтежем и најнепроходнијем терену, по љетној жези — крајем јуна — без хране и воде око 63 часа.

На леву обалу Пиве избили смо у освет зоре 27. јуна, и ту се напиви воде, али до повраћања. О храни ни говора. Циљ нам је био дохватити се десне обале Пиве и одатле се одбацити на Планину Пивску. Али, због четничких заседа на које смо наишли око Пиве то нам није успело. Вратили смо се поново натраг, прво на Вучево, а одатле се спустили у Сутјеску. Ту смо се неколико дана одморили на Приједјелу, код 3. батаљона Пете црногорске бригаде. Након тих неколико дана поново смо кренули за Црну Гору, али овога пута преко Трновачког језера, Волујака и Равног. Након недељу дана пробијања по беспућу и пређених преко стотину, а можда и две стотине километара, јер смо кривудали, заобилазили, враћали се, обилазили итд. — нашли смо се на десној обали Пиве у потоку зв. Нудо. После овога потока у целом крају на десетине километара унаоколо — нема извора, нити воде, сем од отопљенога снега из „снијежница“. Прво место на Планини Пивској у коме смо се прикупили, и одахнули слободно, била је планина Божур са својом густом буковом шумом. Али и овде смо око 26 часова остали без капи воде. А била је друга половина јула.

Из Божура смо се пребацили у предео зв. Зелене главице, изнад Пишчанских и Војновића катуна. Одатле смо успоставили и прве везе, прибавили нешто хране и чули прва обавештења о стању на терену. А то што смо сазнали јасно је говорило да су четници завели и организовали своју власт. Пошли су са позиција да су они „Југословенска војска у отаџбини“, и да у земљи важе закони Краљевине Југославије, независно од окупације и капитулације коју је признала и формално-правно санкционисала „краљевска“ влада генерала Душана Симовића.

У духу оваквих схватања четници су нарочито инсистирали на два момента: на важењу војне обавезе и заклетве на верност краљу, и на важењу злогласног Закона о заштити државе и незаконитости постојања КПЈ.

Ради тога су, по четничком наређењу, сви војни обвезници у Пиви морали поново положити заклетву краљу. А онај који није дошао у строј и положио ту заклетву сматран је дезертером и одметником. Помагање или припадност Комунистичкој партији Југославије били су третирани као издаја и рад против државе.

Овде није, за наш тадашњи рад, битно указивати на сву апсурдност таквих поставки, колико је битно нагласити да су овим поставкама и праксом четници, по свом властитом схватању, „о законили“ мобилизацију, с једне стране, и прогањање и убијање припадника и помагача КПЈ, с друге стране. Они су сматрали да је овим успешно извршена камуфлажа њихове издаје и сарадње са окупаторима, па су отпочели да врше терор над свима онима који су припадали НОП-у, или га на ма који начин помагали. Терор који је произлазио из оваквих схватања и праксе, а још у условима окупације, био је незапамћен.

После ових првих обавештења сматрали смо неопходним да се разбијемо на мање групе, на „тројке“, и да тако лакше обиђемо цео терен и добијемо конкретнију и јаснију слику и правог стања, и услова и могућности за рад.

Вучји живот — гладовања, покрети, хладноћа

Перо и Божо Жарковић и Спасоје Шарац пошли су за Недајно и Црну Гору; Томо Вуковић и Тујо Бајагић за Црквице, а Душан Вуковић, Душан Цицимил и ја остали смо у Зеленим главицама, и направили склониште, „базу“ у једном, некадашњем, вучјем склоништу — сасвим случајно пронађеном.

Одавде смо ноћу одлазили ка селима и катунима ради успостављања веза, како смо тада називали састајања са нашим друговима и сарадницима, са оним људима којима смо се могли и смели јавити и тражити сарадњу у овим изузетно тешким приликама. Из овога склоништа морали смо полазити ноћу, и у њега се враћати исто тако ноћу. То форсирано кретање било је велики напор за нас, још увек веома преморене и полугладне, а ни у колико неопорављене још од оних напора и гладовања по Сињајевини у току прошле зиме и пролећа. Прелазили смо и по 10—15 километара за једну кратку летњу ноћ, и то увек под врло реалном претпоставком да сваки час можемо упасти у четничку заседу, јер смо знали да они заседе постављају веома често и на разним местима. Због тога смо морали ићи са највећом опрезношћу, у сталном психичком напору и са приправношћу за борбу — што нас је психички исцрпљивало колико и физички напор.

На повратку са оваквих ноћних маршева, били смо уобичајили да се, пошто бисмо се избацили из насеља и прихватили планине, помало одморимо. Било је лето, па бисмо за време тих одмора полегали по земљи. То је редовно бивало испред зоре, и тада би нас обузимала нека хладноћа коју у покрету нисмо осећали. Чим бисмо полегли почињало је дрхтање, цело тело се тресло као у грозници. То дрхтање на оваквим одморима било је редовна појава, и то код свих, без обзира на то како је ко одевен. Чим бисмо легли оно је почињало, а чим бисмо пошли оно је престајало. Понављали смо при томе, као нека објашњења и готово разоноду, оне народне: „Пред зору се мрзне“, или онај одговор вука, на питање кад му је најхладније: „Од зорице док огрије сунце“. А у таква хладна и гладна јутра и бивали смо најчешће некако у сличном положају: и стално прогоњени и стално гладни — као и вуци.

Потера, пећине, литице

Четници су на све начине настојали да нас ликвидирају. Правила су нам заседе, чекали нас око кућа и колиба оних људи на које су сумњали да их посећујемо, организовали шпијуне и достављаче. Сем тога, врло често су за нама организовали потере са већим војним јединицама. Понекад и више батаљона вршило је тзв. „прочешљавања“, тј. детаљне претресе појединих делова шуме и планине, или атара појединих села, где су ценили да би нас могли наћи.

За време једне такве потере, у јесен 1942. године у атару села Недајног, нашли смо се у ситуацији да смо се морали хитно склонити, и то добро, јер је четничка потрага била веома озбиљно организована, са два батаљона, који су већ били блокирали околину, тако да нисмо могли напустити атар овога села. Полако су стезали обруч, и само чекали да се покренемо, као што ловци чекају дивљач. И у томе најтежем моменту — нашли смо једно необично склониште. Била је то комитска пећина Василија Жарковића, коју нам је, готово би се могло рећи, *п о з а ј м и о* за ову прилику. Василије је био комита за време аустријске окупације, 1916—1918. године, и повремено се и сам сакривао у тој пећини. Од завршетка првог светског рата, па до тада, за више од 20 година, он ту пећину никоме није показао. Чувао ју је „за зла времена“. А сад су та зла времена настала, и он је открио своју велику тајну да би помогао нама, зверски прогоњеним партизанима-илегалцима. Поруку за састанак с Василијем и за договор о пећини донео нам је Василијев брат Саво, тада командир четничке жандармеријске станице на Безују, а истовремено и наша поуздана веза и сарадник.

Околности под којима смо дошли до те пећине, и њена историја, као и њен јединствени положај и прилаз — све је то прича за себе. Али и сами приступ тој пећини и улаз у њу био је тада за нас, истовремено, и моментано решење, и велика мука. Прво се морало од козје стазе која води преко неких стрмих пристранака обраслих сиљевином, по чему се и ови пристранци зову Сиљеваче, спустити неких стотинак метара право према окомитој литици до камењара на коме више нема вегетације. Литица је висока око 200 метара. Затим, овим камењаром спустили се до самог окомитог руба литице, и овде уочити врх једне јеле који је вирио уза саму литицу метар или два изнад провалије. Онда, са руба литице, досегнути јелу испод самога њеног врха. Промашај те јеле значио би пад у провалију. Па пошто се дохвати јела, онда се низ њене огранке спусти и до корена стабла. Јела је расла испред самог улаза у пећину и заклањала јој је улаз.

Никакав проценат вероватноће није постојао да нас четници овде пронађу. Али, ако би нас ма каквим случајем открили, ситуација би постала безизлазна. Због тога смо у овој пећини остали само два дана, а толико су трајали и ово четничко пречешљавање терена и наше резерве хране и воде. Након тамо проведена два дана, изашли смо из пећине. И тамо се више нисмо враћали.

Другом приликом, нешто касније, веома сличну улогу одиграла је и једна пећина у Пишчанском бријегу, у литици зв. Сједећи Куку. И овде смо се морали сакривати од четничке потере. Стеван Ђ. Богдановић, наш сеоски одборник из Пишча, и један од људи који је знао за ту пећину, поред још два своја брата — била је то овога пута „породична пећина“, а не строго лична као она у Василија Жарковића — рекао нам је за ту пећину, али нам је није могао и сам лично показати, јер се дању туда није смело ићи због четничке контроле терена, а Стеван ноћу није могао ићи, јер био је тешки инвалид. Али нам је дао тако прецизан опис пећине и прилаза к њој — да смо ја и Душан исте ноћи сами пошли да је пронађемо.

Ноћ је била тамна, без месечине. Почели смо спуштање од врха литице, тачно према Стевановом упутству. Никада се нисам бавио планинарским пузањем по стенама. Али, ове ноћи на Седешем Куку био сам „прирастао“ за стеном, и тако приљубљен милио низ литицу као пуж, или као змија. Напред сам ишао ја, а Душан за мном. Не знам колико је то пузање трајало, нити колика је то раздаљина. Вероватно да има стотинак метара низ литицу. Но, после пузања које ми се учинило веома дуго, нашли смо се на једном зараванку — на једном рамену, где смо могли оба сести — један поред другога. То смо и урадили, да бисмо повратили дах. Но чим смо се чврсто прихватили тла и добро удахнули ваздуха — погледали смо пажљиво унаоколо, и управо изнад нас угледали неку празнину у компактној литици. Био је то један приметан улаз у пећину. Једва смо поверовали. Али кад смо се мало при-

ближили до самога улаза, утврдили смо да је то она пећина у коју нас је Стеван упутио. Нашли смо неке даске и нешто мало дрва за ложење ватре, о чему нам је Стеван говорио, а они су то доносили неким другим прилазом — идући уз литицу одоздо.

Овде смо остали недељу дана. Ложили смо и ватру, али без успеха. Пећина се налазила усред огромне компактне стене, тако да није било никаквог отвора куда би ваздух струјао и дим је остајао непомичан у самој пећини, те смо се просто гушили. Била је друга половина новембра, али смо ипак одустали од ложења и онако сиромашне ватре.

У оваквим потуцањима по планинским врлетима, по селима и катунима, у непрестаним покретима, и то само ноћу, да бисмо успоставили везе, или одржали оне већ створене са људима са којима смо сарађивали, али све то веома опрезно и чувајући њих готово више него себе, јер је терор четника био немилосрдан и крвав — прошла су нам око четири месеца.

Планине су се стуштиле и сплакале. Био је децембар. Зима је на Дурмитору већ увелико. Поново смо се разбили на тројке, како бисмо лакше нашли склоништа код пријатеља и сарадника НОБ-а, где бисмо провели бар онај најљући део оне оштре дурмиторске зиме. Везе међусобно нисмо прекидали. Оне су биле сталне и сигурне преко легализованих другова, сталних сарадника, од којих су само неки били легализовани чланови Партије, али не сви. Но и они који нису били примљени у Партију потпуно су имали исто држање и исту оданост НОБ-у као и они што су били чланови КПЈ. Што и они нису још тада били учлањени наша је кривица и несналажљивост, па и секташење.

Захваљујући таквом начину рада, таквим везама и таквим људима, одржали смо се на Планини Пивској нас 14 партизана-илегалца, и то активно радећи за све то време, са више или мање интензитета и успеха. А најоштрији део зиме, јануар-фебруар, провели смо на релацији од кањона Комарнице до кањона Сушице. Боравишта су нам се мењала, а била су најразноврснија: пећине у бреговима кањона, стаје за стоку напуњене сламом, куће и избе испод њих, понекад и собе или крај ватре уз огњиште, а понекад и мале заравни испод омора, на каквом рамену усред бријега — под небом више тмурним и душманским него ведрим.

Сем нас 14 на Планини Пивској и Јанка Тадића у Жупи Пивској, сви остали су пали: изгинули, или доспели у четничке заворе.

Негде крајем фебруара 1943. године нас осам поново смо се састали и повезали, и сместили у једној пећини у Горњој Сушици. У марту смо већ почели припреме за акције, а у априлу и саме активности и борбе, у вези са поразом четника на Неретви и њиховим бежањем ка Црној Гори, и губљењем перспективе, па и снаге и замаха који су имали пре тога.

Наш начин рада

Везе са људима, начин рада са њима, одлучивање са којим људима ћемо одржавати везе — све су то била разна довијања и посебни напори, и физички и психички. Пре свега строго смо одржавали конспирацију у свему што смо радили, због великог четничког терора. Овим смо желели сачувати и себе и људе са којима смо сарађивали. При томе смо озбиљно процењивали ко све треба да само зна за нас, а ко да одржава везе непосредно. Чували смо се и од наивних и невештих пријатеља, и понекад им се нисмо ни јављали. Поједине, како одрасле људе тако и жене, па и децу од 13 до 15 година, обавештавали смо, били са њима у вези, и преко њих одржавали везе са другима, дајући им савете и упутства како да се понашају, шта да говоре, како да нас обавештавају и шта да сазнавају. С друге стране, повезивали смо се, понекад, и са људима који су са четницима били у сталној вези, по разним основама, било да су мобилисани или укључени у њихове службе, било да су четничке посаде или команде биле смештене у њиховим кућама, било напросто да су у њих четници имали поверење и сматрали их својим људима или сл. А ми смо, познавајући такве људе, били потпуно уверени да нас неће издати, нити ће четници од њих икада сазнати да се са нама састају, или да ма шта о нама знају. Били су то они људи, којих у маси у свако доба има доста, који нису вољни да се брзо укључују у покрет и отворену борбу, а интимно су били више на нашој него на њиховој страни. Али, у датим условима они нису могли дати више, нити поступати друкчије.

Овакав поступак и прилаз људима показао се сасвим сврсисходан. Четници нису никада сасвим поуздано знали ко се све од партизана-илегалаца налази на нашем терену, а поготово не и где се налазимо и са ким одржавамо везе. Иако наслућивали и претпостављали јесу.

Ми смо, опет, у вези са чувањем и практичним радом и понашањем, од појединих људи много научили, било из њиховог личног искуства (старе комите), било из општег искуства ранијих генерација, преношеног исконском методом образовања: „причањима поред огњишта“ о нашим старим, о њиховим борбама, о њиховим мукама, подвизима и довијањима — дакле, оном методом преношења искуства старијих генерација на младе нараштаје која је у историји педагогије још једино позната код старих Римљана. Илустрације ради да наведем само неколико примера како су нас саветовали:

— у село се убацивати само беспутицом, а временски „По акшаму, међу јацијама“, како то каже народна песма — негде између 21-23 часа;

— из села излазити „у ситне сате“, и то никада истом стазом;

— у село никако не улазити кад се сви пси оглашавају у „некаквом хору“, и не престају лајати, и ако је на изглед све мирно;

— одређеном циљу прилазити веома лагано, држећи се мртвих углова, а корачати одмерено стајући на земљу само целим стопалом;

— ноћу прилазити човеку, а нарочито псу, само из правца супротног ветру, само „уз ветар“, итд., итд.

Партизану-илегалцу на нашем терену посебну тешкоћу причињавало је снабдевање храном. По нашем, партизанском схватању, ми нисмо смели ни отети, ни украсти. А партизанске породице, које су и биле главни извори нашег снабдевања, биле су опљачкане и осиромашене да и саме нису имале чиме да се хране, а уз то су биле још и под сталним надзором и контролом, и са готово сталним четничким заседама око кућа. Слична, иако мало блажа контрола била је и над кућама и породицама и оних људи на које се сумњало да и у најмањој мери симпатишу, или сарађују са НОП-ом.

Уопште узевши, нама, тадашњим партизанима-илегалцима било је далеко теже, не само радити са народом него и изборити се за голи физички опстанак, него сличним „илегалцима“ у маком периоду многих и разних окупација ове наше земље, па и оне „швапске“ од 1916—1918. године. Њих су, на пример, тада прогониле само Швабе, са понеким шпијуном као сарадником и помагачем. А нас је вребало много и свачијих шпијуна, док су организовали и правили потере за нама не туђи и непознати људи из других далеких крајева и земаља — него наше комшије, и људи са истога терена, и познаваоци тога терена исто толико колико и ми. Дакле, људи који су нас прогонили, наши непријатељи — четници: с обзиром на терен на коме су и они рођени, с обзиром на начин препада, на начин резонавања и „надмудривања“, ишли су мање-више истом логиком размишљања којом и ми. Били смо и једни и други скројени од истог штофа. Управо се остваривала она коинциденција која се налази у основи Његошеве мисли:

„Не бојим се од вражјега кота,
Нека га је ка на гори листа,
Но се бојим од зла домаћега. . .“

И управо то „домаће зло“ за нас партизане-илегалце и било је највеће зло.

Али, тај исти народ каже: „Од шта болест, од тога и лијек“. Па је и за нас тада једини излаз био, разуме се, ослонац на исти тај и такав елеменат, на људе истога менталитета и способности, на народ, односно на онај део народа који је остао доследан и веран НОБ-у, и са којим смо, на напред изложен начин, били у сталној и чврстој вези, што практично значи: са којим смо се за-

једнички и борили за исту ствар. Ту је објашњење и нашега опстанка и нашега извршења задатка. А ту је, истовремено, и објашњење неуспеха и пропасти оних који нису могли, или нису успели да се чврсто држе народа, него су били откинати од њега, а самим тим и онемогућени и уништени. Дакле, политички рад, и чврсто, иако не сувише широко, повезивање са народом — било је решење. Сужавање ових веза и свођење на јатаковање — значило је неуспех и пропаст.

Неиспитано и неоцењено

Много је било борбе, жртава, напора, довијања и патње у раду и активностима партизана-илегалаца у Црној Гори. Но, далеко највећи део тога, на жалост, нити је забележен, нити ће то икада бити, јер њихови носиоци, они који су то радили и доживљавали, у највећем броју, одавно нису у животу. Али, има понешто и забележено.¹ Та сведочанства бациће нешто више светлости на цео тај комплекс који би се могао назвати: и л е г а л а у Црној Гори 1942/43. године. Међутим, и према ономе што је до сада познато може се створити једна доста одређена слика која би могла објаснити многе ствари и отклонити неке заблуде и несугласице.

Тако, кад данас, на основу постојећих материјала и информисаности, посматрамо, као целину, све оне борце и њихов рад на терену Црне Горе у означеном времену — онда се намеће скоро као нужно да се све то посматра са неколико аспеката, што захтева и означавање неколико група тих бораца, према томе како су радили и како су завршили.

У првом реду, ваља рећи да је међу овим илегалцима била једна група, један број људи који нису успели да издрже све ове напоре, и да остану на одређеним задацима до краја овога периода. Неки су се, по властитој оцени, предали и легализовали, а неки су заробљавани или хватани па одвођени у четничке затворе и тамо суђени и обично стрељани, а ређе остајали у затворима. Мали број таквих је пуштан на слободу. Но, независно од тога да ли им је овакав поступак довољно оправдан, и јесу ли, објективно ценећи, могли наћи и боља решења — остаје један моменат који је веома карактеристичан: они, по правилу, нису, сем бројно безначајних изузетака, ступали у службу непријатељу. Нису били издајници, нису ступали у борбу против својих другова који су остали и даље у слободи и на илегалном раду, нити су се опредељивали против НОБ-а. Ћутали су и трпели, али су остали у суштини при својој основној опредељености, и као

¹ Војноиздавачки завод ЈНА припремио је обиман материјал сећања учесника НОР-а из 1942. године. У тим материјалима, који су још у рукопису, налази се и доста прилога о илегалцима у Црној Гори 1942/43. године.

такви спремни да у сваком повољнијем моменту изађу из овога стања и наставе борбу. А то је значило: и кад су падали у руке непријатељу они јесу били оковани, али нису клонули, нити капитулирали, нити су се мирили са тим стањем.

Међутим, ова група не представља ни основну, ни битну карактеристику ових партизана-илегалаца. Постоје друге две, мени се чини, карактеристичне и битно важне групе ових бораца, о којима треба посебно говорити. Једну од њих сачињавају они који су ту борбу водили до крајњих граница могућности, и у критичним моментима, у безизлазним ситуацијама: свесно и храбро гинули у борбама, или вршили самоубиство, да не би живи пали у руке непријатељу, ако им је даља борба била онемогућена. Друга је пак она група која је преживела вршећи стално поверене задатке, и укључујући се у борбе где год су и кад год су то објективни услови дозвољавали. Они своје опредељење афирмишу у сваком моменту кад је то физички и објективно могуће.

За једну и другу од ових група могао би се навести низ веома упечатљивих примера, па ћу и ја покушати да дам неке од њих, али само илустрације ради, а далеко од тога да исцрпим све случајеве, а нити да их износим по вредности и тежини, или да једне претпоставим другима.

Политички секретар Среског комитета КПЈ за шавнички срез Јован Ђоровић и организациони секретар истог Богдан Котлица остављени су у тим својствима на илегалном раду на терену среза, са већим бројем партизана-илегалаца. Четници су на томе подручју, као познатој партизанској слободној територији, завели веома оштар терор. Ови партизани-илегалци довијали су се на све могуће начине да организују илегални рад, да се одрже на терену и да парирају, и бар донекле сузбију четничку пропаганду. Прошло је цело лето у веома тешким напорима, свих ових група. Неке од њих биле су разбијене од стране четника. Доста партизана-илегалаца пало је у непријатељске руке, суђени су и пострелани на Жабљаку или у Колашину. У таквим условима дошла је и јесен. Поменути другови, ценећи да се на томе терену не могу одржати, одлучили су да се пребаце у Босну и тамо прикључе партизанским оперативним јединицама. Тако је састављена повећа група партизана-илегалаца и скупа се пошло за Босну. Негде у рејону Калиновика били су откривени, четници су их напали. Неке су заробили и пострелали, али је већина избегла и почела се, разбијена на мање групе, враћати натраг, пробијајући се поново према Црној Гори. У томе пробијању једни су били заробљени од четника и спроведени у Колашин. Само неколицина су избегли. Једна мања група, у којој су били Ђоровић и Котлица, на падинама Волујака поново је откривена и опкољена од четника. Сад је ситуација постала безизлазна. Јован Ђоровић и Богдан Котлица, оценивши то, извршили су самоубиство, да не би живи

пали у руке непријатељу. Преостали део групе је заробљен и одведен у Колашин, где су неки од њих и стрељани.

Опокољен у својој земуници, у околини Црног језера код Жабљака, Јаков Остојић—Магрић, први председник НОО за срез шавнички, није хтео ни да саслуша обећања која су му четници нудили позивајући га да се преда — већ је прихватио борбу. Борио се док му је текло муниције. Последњим метком себи је прекратио живот — и умро као слободан борац. Вељко Б. Мићановић опкољен је, на издају и превару, у једној пећини у близини села Брљева у Пиви. Пошто му је једини друг Милан Мићановић погинуо већ у првим препуцавањима са четницима, а он рањен и онеспособљен за даљу борбу, да не би жив и рањен пао у руке четника — извршио је самоубиство.

У фебруару 1943. године у шуми Калудар, у срезу беранском, како пише Саво Јоксимовић, опкољена је од четника једна група партизана. Група је прихватила борбу. Преживела су само два партизана и спасили се једним чудним стицајем околности какве се у оваквим ситуацијама могу десити — сви остали су изгинули. Међу погинулим налазили су се и Милан Куч и Вукадин Вукадиновић. Колико је пркоса и поноса било у овим борцима сведочи један од двојице преживелих. Ситуација је била сасвим безизлазна, већина опкољених партизана је изгинула, четници су великом масом опрезно стезали обруч. Последњи пуцњи, и мале паузе између њих. У једној таквој паузи Милан Куч није пропустио да мало „поштуца“ маказама бркове и браду — како би и мртав изгледао неустрашив и уредан. А Вукадин, веома тешко рањен, успео је да се склони иза једне оmore, како би могао ода-тле пуцати до последњег делића снаге. Но, кад је поново погођен и био већ на издисају, одбацио је пушку и извадио „парабелум“ и друговима упутио последњи поздрав: „Другови, убише ме. Мора се мријети. Смрт фашизму!“ После ових речи преостало му је још толико снаге да притисне обарач на „парабелуму“, чија му је цев била наслоњена на слепочницу. А како могу бити чудне људске судбине! Овај храбри човек, Вукадин Вукадиновић, због своје револуционарне активности, доспео је, још пре почетка другог светског рата, у робијашницу Сремске Митровице. Па је одатле, провлачећи се испод земље, са осталим комунистима, 1941. године избегао у слободне сремске равнине и фрушкогорске оmare. Одатле је, ношен неукротивим полетом револуционара-борца, стигао у ослобођено Ужице, а из Ужица у Црну Гору. Нигде смире, нигде предаха, и нигде страха — све до последњег даха и делића живота.²

Паун Ћировић—Папо и брат му Бранко Ћировић опкољени су у једној кући у Морачком Требаљеву од два батаљона четника, које су предводила два четничка кољача, Миљан Јанкетић и Љу-

² Саво Јоксимовић: „У герили“, Графички завод, Титоград 1963.

бо Минић. Браћа Ђировићи су се борили све док им је нестало муниције. У току борбе Бранко је тешко рањен. Паун је на крају борбе, оставши са последња два метка у своме пиштољу — првим убио Бранка, а другим себе. Партизани-илегалци — ако не могу наставити борбу — неће живи у руке издајницима и паликућама. То не могу дозволити прави борци и заиста слободни људи — тако су захтевали њихова етика и морал!³ Четници су, после тога, ту, на лицу места, убили домаћина куће Дага Ракочевића, кућу му запалили, а породицу интернирали у италијанске логоре.

Само навођење ових драматичних и свесних самоубистава које су вршили партизани-илегалци, када им више није преостало ниједан други могући борбени потез — било би свакако непотпуно и недовољно да га објасни. Код самоубистава, уопште узевши, постоји она опасна близина између очајања и хероизма. Кад је један а кад други случај, не може се објаснити без сазнања о ранијем животном путу онога ко тај акт чини, без осветљене и моментане ситуације и мотивације тога чина, без његовог моралног аспекта. Један познати француски књижевник писао је о феномену самоубиства следеће: „Самоубиство се врши из поштовања према животу, онда кад ваш живот престане да буде достојан вас“ Ова мисао ми се просто намеће, као да је дошла на основу свих примера које сам раније навео. Па зар би живот ма кога од ових храбрих и племенитих бораца, у прљавим рукама или под ногама примитивних четничких кољача, имао икакве вредности, и да ли би и по чему био њих достојан: њихове прошлости, њихових ликова, њихових уверења и опредељености? Несумњиво не би. И они су га сами прекраћивали, умирали су свесно, као слободни људи и борци, дајући достојну оцену своме животу. А такав гест није акт очајања — то је херојски потез.

Но, ни ова врста примера, ма колико велика, није и једина. Многи од ових бораца, који су, стицајем веома различитих околности, падали у руке непријатеља, па мучени, суђени и најзад стрељани — дају другу врсту примера херојског умирања.

Крајем јула или почетком августа 1942. године на Жабљаку је, по пресудама некаквог четничког суда, осуђено на смрт и стрељано 19 комуниста. Многи људи на Жабљаку и данас се сећају тадашњих стравичних зора жабљачких, у које би се зачула песма, последња песма у животу без слободе, оних које су одводили на стрељање. Ови неустрашиви борци, по правилу, ишли су у смрт певајући и пркосећи непријатељу, јер нису имали ниједног другог средства да покажу свој отпор према смрти — и свој презир према издајницима и непријатељима. А били су то партизани-илегалци.

А зар није чудно надахњујући пример и она незаборавна фототографија Љуба—Чеда Чупића, кога окована ланцима воде на

³ Исто.

стрелјање, а он се, тешко измучен, пркосно и поносно осмехује даљинама и слободи за коју умире — као да овим гестом оставља слику и поруку друговима: овако изгледају прави борци и у последњим часовима свога живота.

Потребно је, са овим у вези, чини ми се, посебно истаћи какве су консеквенце из овако гордог умирања партизана-илегалаца произлазиле за њихове непријатеље, четничке убице и терористе. На научном скупу у Титограду, у децембру 1972. године, посвећеном илегалци у Црној Гори, Миладин Радуловић—Крцун изнео је и следећи пример у своме саопштењу. По специјалном задужењу Партије, казује Радуловић, ушао сам у четничке јединице. И једном приликом, према њиховом задатку, дошао сам у Колашин. Нашао сам се у штабу мајора Захарије Остојића, тада начелника Штаба врховне команде тзв. Југословенске војске у отаџбини. И док се Радуловић још увек налазио у канцеларији четничког начелника Штаба, овоме је дошао на реферисање неки други четнички официр. Остојић овога официра запита:

— Пише ли Војин Куртовић?

— Пише интензивно, одговара четнички официр, и изгледа да ће рећи много, и све што зна.

Затим је овај официр наставио да прича Остојићу о држању једне грпе партизана која је претходне ноћи стрелјана.

„То је просто невероватно, јадао се он, како се понаша та комунистичка банда. Целим путем кроз град, а све до стратишта певали су и извикивали комунистичке паролe“.

Радуловић, који је то све посматрао очима вештог и искусног човека, прича даље: „За све то време имао сам утисак да је овога четничког официра ухватио страх од начина умирања и неустрашивог држања ових партизана на стратишту. А били су то, колико се сећам и колико сам могао закључити, неки илегалци доведени са Жабљака“.

Ово запажање је психолошки јако фундирано и објашњиво. Херојско држање ових партизана-илегалаца, и у часовима умирања, уливало је страх непријатељима, и морално их разарало и деморалисало. Оволика свест и пркос, а то се често понављало, јер је стрелјања било много, остављале су трагове у свести убица и издајника. Па то држање и паролe, које су биле и бројне и многе, садржавали су озбиљну и реалну претњу, разарали су код четника ону и онакву њихову концепцију борбе — лишавајући је сваке моралне и разумне подлоге. Све је то, пред њима самим, разоткривало њихову улогу, и сликало њихову личност као издајника и подлаца. А колико је таквих порука и пркоса, и мушких речи, и страсних опомена издајницима — остало незаписано, остало нечувено од сведока, остало гробном тишином прекривено? Но, независно од тога, оне су ипак саме собом деловале.

У истом низу те борбене упорности, те дефинитивне опредељености за борбу до последњих могућности, и спремности да се

изврши поверени задатак — иду и подвизи и несаломљивост духа и многих других партизана-илегалаца. Овде мислим на оне који су се, на разне начине, нашли у четничким хапсанама и, према тадашњој пракси непријатеља, чекали сигурну смрт. Поменимо само нека од тих држања.

Када су, почетком V непријатељске офанзиве, Немци разоружали четнике у Колашину, и једне одредили да на посебно спремљеним самарима носе немачким оперативним јединицама муницију и друге потребе по црногорским планинама, куда су се ови тукли са партизанима, а друге повели у разне логоре или радилишта по рудницима — истовремено су испразнили и четнички затвор у Колашину, у коме су се налазили многи партизани. И ове партизане Немци су повели, скупа са четницима, према Матешеву, у ком се правцу упутила цела колона. Први застанак био је у самом Матешеву, на обали тада набујале речице Дрцке, изворног крака Таре. Застанак је дат изненадно, настало је неко комешање, из чега су партизани, досадашњи четнички затвореници, закључили да ће Немци сад почети стрељање. И није требало више сем толико! У томе моменту, на поклич једнога од њих, група од око двадесетак партизана јурнула је између немачких стражара, и запрепашћених и капитулантски обесхрабраних четника, и на брзину поскакала у мутну и набујалу реку, прегазила је или препливала, како је ко стигао — дохватила се шуме на другој обали. Следећег дана нашли су се у партизанским бригадама на Јаворју.

Еклатантан пример: колико одлучности, колико сталне будности и готовости, и никаквог трага о мирењу са судбином, коју су им били наменили раније четнички, а сада и немачки терор и истребљење!

Бекство из никшићке казнионе исто тако је подвиг и сведочанство о доследности, борбености и непоколебљивости партизана-илегалаца. Више десетина партизана-илегалаца затекло се у пролеће 1943. године у четничком и италијанском затвору у Никшићу. Стање је било веома тешко, сам затвор чврсто чуван, а цео град опасан, због страха од партизана, са свих страна многим редовима бодљикаве жице, и такође врло добро чуван од италијанске војске. Перспективе за ослобођење веома слабе, чак и за партизане. Међутим, баш насупрот томе, нико од ових затворених партизана ни помишљао није да се са тим стањем треба помирити, и чекати много вероватније смрт него милост од Италијана или четника. Степен тог њиховог немирења са судбином коју су им наменили непријатељи потврдило је њихово енергично и мајсторско организовање бекства из затвора. Побегло их је свега 39, од којих су 4 погинула у пробијању на изласку из града, а њих 35 нашло се у партизанској бригади следећег дана — одакле су наставили пре три године започету борбу.

Стоји као факат да је и партијска организација, како она у граду тако и она међу илегалцима из околних планина, знатно помогла ову акцију (повезивање, дотурање алата, информације и др.). Али, оно битно, што овде треба нарочито истаћи, јесте чињеница да се и мало коме помагати и да се могло помоћи. НепокOLEбљива борбеност, дефинитивна опредељеност да се у тој борби истраје до краја и у свакој прилици, спремност на жртву да се то постигне — судећи по прецизности организације и одлучности извођења ове акције — било је све то код ових партизана-илегалаца у затвору не само сачувано него још и пооштрено и очеличено. Борбеност и одлучност расли су са притиском и опасношћу.

Самоиницијатива је била једна од карактеристика нашега партизана-борца уопште, а партизана-илегалца посебно. Као реџак пример те самоиницијативе и упорности изнећу случај Ивана Цицмила, земљорадника из Пиве, пушкомитраљесца из Првог ударног батаљона Дурмиторског одреда са Сињајевине. Иван је ступио у партизана на почетку устанка. Због крајње физичке исцрпености на Сињајевини није могао поћи за Босну приликом одступања партизана из Црне Горе на крају III непријатељске офанзиве, и остао је склоњен у неким шумама покрај свога села, с намером да кад се опорави ступи у неку партизанску илегалну групу. Међутим, четници су га убрзо пронашли и спровели у колашински затвор. Тамо је провео зиму 1942/43. године. Из четничког затвора Немци су га, као и остале партизана који су се заклекли тамо, повели у непознато. Није му успело да умакне са оном групом на Матешеву. Нашао се, са једном мањом групом партизана, на присилном раду у северној Грчкој. Одатле је убрзо утекао и прикључио се еласовцима. И ту се задржао кратко време. Опровистивши се од грчких партизана, негде испод македонских планина, сам је кренуо, преко борбама запаљене Југославије, за Црну Гору. И негде крајем новембра 1944. године догурао до Никшића, и јавио се партизанској команди!

И ово је једна од многих партизанских филмских сторија, али не стварана на папиру, него писана животном збиљом и борбеношћу партизана-илегалца, обичног борца, дефинитивно опредељеног да се бори за своје уверење и слободу до крајњих могућности, и до краја физичких и умних снага.

Много, веома много оваквих и сличних казивања могли би рећи многи партизани-илегалци из Црне Горе који су ту и легалу случајно преживели, као и они који су били њени сведоци. Вредело би то забележити, сачувати и саопштити свима који се овим временом и људима у њему интересују. А то би онда најречитије проговорило, и дало оцену о томе како су поверени задатак извршили партизани-илегалци у Црној Гори, остављени да раде у позадини непријатеља, да одржавају везу са народом и

континуитет народноослободилачке борбе док се партизанске бригаде не врате из Босне —и не створе, поново, слободну територију. Та оцена, нема сумње, морала би бити позитивна. И морала би садржавати право, истинско познавање и признавање пожртвоване борбе ових честитих бораца.

Обрад М. Цицил